

РАЗУМЪТ НА БЕЗУМИЕТО ИЛИ ДОН КИХОТ

Исак Паси

*Дон Кихот на Санчо Панса:
„Постарай се като мене да извлечеш сили
от самата си слабост“ (I, 178)¹*

1. „ДОН КИХОТ“ И ИСПАНИЯ

С „Дон Кихот“ Сервантес съхрани за поколенията рицарския дух на Испания. В 1553 г. Карл V издаде закон, с който се забраняваше печатането на рицарски романи в американските владения на Испания, две години по късно кортесите настояваха за забраняването им в самата Испания. Сервантес направи това, което не беше по силите нито на краля, нито на кортесите: „Дон Кихот“ унищожи рицарските романи. Един гръцки живописец изобразил в картината си Паламед, убит от свои приятели по вероломното издайничество на Одисей. Александър Македонски се разтрепервал и побледнявал всякога, когато погледът му се спирал на тази картина, понеже тя му напомняла, че самият той е причинил смъртта на приятеля си Клитус. След излизането на „Дон Кихот“ рицарските романи се огледаха в него точно така, както Александър в картината на гръцкия живописец. Но „Дон Кихот“ показва силата и на испанския характер и на рицарския дух. Байрон грешеше, когато мислеше, че „Дон Кихот“ унищожил рицарския дух на испанците и вследствие на това Испания се превърнала в третостепенна държава.²

„Дон Кихот“ е възможен в страна, излязла от реконкистата, от масовата и всенародна борба против маврите, в страна, поставила рицаря Родриго Диас де Бивар на пиедестала на Сид. Дон Кихот възплъти духа на тази борба и го предаде по наследство. Два века след „Дон Кихот“ започна испанската гериля — масовата и всенародна борба срещу френския нашественик. Не е случайно, че между реконкистата и герилята се изправя високата и суха фигура на Дон Кихот, човекът, който уби рицарските романи, но възвеличи рицарския дух. В такъв смисъл „Дон Кихот“ е най-испанската книга.

Световната литература познава много произведения народни и национални в най-добрия смисъл на тези думи. Но в много случаи народните

¹ Мигел де Сервантес Сааведра, Знаменитият идалго Дон Кихот де ла Манча, прев. Петър и Тодор Нейкови, т. I, изд. „Прогрес“, 1947; т. II, изд. „Наука и изкуство“, 1949. Всички цитати са от това издание.

² Вж. The Works of Lord Byron, Don Juan, XIII, 11, Vol. I. Leipzig, 1866, p 414

произведения не прекращават чертите на националността, която ги е създала и придобиват общочовешко значение, доколкото такова значение има и нацията, в която са се родили. „Хенриада“ на Волтер беше възможна само във Франция, тя е немислима извън френската атмосфера. Гьотевият „Гьот фон Берлихинген“ е изключително германски, както германски са и Лутер и Мюнцер. Обломов е руско явление, руски са и многобройните купци на Островски. Но когато в националния характер преобладават общочовешки черти, когато те доминират над националния облик и неповторимата национална тъкан на характера, тогава и произведението придобива общочовешко значение, не просто поради общочовешкото значение на създалата го нация (Франция от епохата на класицизма може да се разглежда като норма на Европа), а само по себе си, благодарение на собствените си идеи и образи. Тук се отнасят Шекспировите римляни и италианци, Пушкиновите испанци и австрийци. Такива са характеристиките и на Дон Кихот и Санчо Панса, такова произведение е и „Дон Кихот“. „Дон Кихот“ е най-испанската и същевременно най-общочовешката книга. Три и половина века ни делят от нея и, ако изключим „Илиада“ и избягаме от трудното сравнение с „Фауст“ няма да намерим друга книга с по-славна и по-великолепна съдба. . .

2. РАЖДАНЕТО НА ДОН КИХОТ

В името на разума са убивали хора и за разума са загиждали хора. В името на разума са правени революции, с разума е бил охраняван и старият ред. Разумен е бил Галилей, разумни са били и неговите инквизитори. Разумен може да бъде мъдрият, разумен може да бъде и обикновеният, разумен може да бъде и пошлият.

Какво би бил Дон Кихот, ако не беше Дон Кихот, ако докрай би останал Алонсо Кехана, наречен заради своя характер „Добрия“. Той щеше да бъде — за себе си и за другите — разумен и добър, толкова разумен и толкова добър, колкото и милиони хора в Испания и в света. Дребният идалго щеше да управлява неговия си имот, щеше да ходи на лов, да възпитава малолетната си племенница, да прекарва времето си в неприятни разговори със свещеника на селото лиценцията Перо Перес — човек учен, следвал в Сигуенса, с бръснаря маестро Николас и със Самсом Караско, завърнал се от Саламанка с титла бакалавър. Идалго Алонсо Кехана щеше да обядва по-често с говеждо и по-рядко с овнешко, а всяка събота щеше да вечеря с „ястието на скръб и печал“ в чест на битката при Лас Навас де Толоса. След като са преминали петдесет години в такъв разумен живот, би могло да се очаква, че нещата няма да се променят за още десет-петнадесет години, докато настъпи също така разумната смърт на никому неизвестния кастилски идалго.

Но в жизнения път на хората стават събития, които променят облика на целия им живот, които карат хората да остават същите и същевременно да бъдат други. Така Савел стана Павел, така Алонсо Кехана стана Дон Кихот. Алонсо Кехана „загубва“ разума си, полудява, започва да вярва на рицарските романи, въображаемото се превръща в действително, магьосниците и вълшебниците, феите и нимфите стават истински и той поема върху плещите си добродетелите на изчезналото странстващо рицарство.

В действията на лудия няма разум, няма смисъл. Веднъж Дон Кихот взема вятърните мелници за исполини, а друг път признава, че тепавиците

са тепавици. Веднъж ханчетата са замъци, друг път — ханчета. Веднъж овчарите са страшни рицари, друг път — просто овчари.

Алонсо Кехана се превръща в Дон Кихот де ла Манча, животът му се променя, сякаш е прекаран през магически кристал. Изменя се Алонсо Кехана, изменя се и всичко, до което той се докосва — все едно дали с ръцете или с мислите си. Ръждясалите доспехи стават годни за най-страшни битки, мършавата кранта — Росинант, кон по-достоен от Буцефал, а селянката Алдонса Лоренсо — Дулсинея тел Тобосо, най-красивата, най-умната и най-благородната девица в ла Манча, в Испания и в света.

Дон Кихот полудява и пред него се откриват невероятни перспективи. Изчезва последователността на времето, свиват се границите на пространството. Лудостта преобразява скромния идалго. Лудостта дава възможност на Дон Кихот да вижда по-далеч, да иска по-силно, да може повече. Алонсо Кехана е ч а с т от света, такъв, какъвто е, Дон Кихот е д о п ъ л н е н и е към света, такъв, какъвто трябва да бъде. Алонсо Кехана с л е д в а мудния ритъм на живота, Дон Кихот с ъ з д а в а нов — ускорен и неравен — ритъм на живота. Алонсо Кехана е р а з у м а н а р а з у м н и я , Дон Кихот е р а з у м а н а б е з у м н и я .

3. ЗАЩО Е ДОН КИХОТ?

Дон Кихот иска да бъде герой, но неговото време почита не героизма, а ескудосите, реалите и мараведите. Рицарската доблест е умряла, на нейно място са дошли търговците и мулетарите. Идеалите са погребани от феодалната ненавист и от буржоазната проза. Санчо казва на Дон Кихот: „Нека Ваша милост си дадете сметка, че из всички тия пътища не се движат въоръжени хора, а само мулетари и талигари, които не само че не носят шлемове, но не са и чували през живота си да се споменава тази дума“ (I, 128—129). Мулетата стъпкаха шлемовете, търговците смениха героите. Пред нас е пъстрата човешка картина, която обкръжава Дон Кихот през време на трите му странствувания: надменни грандове и висши духовници, безкрайна върволица от козари, овчари и мулетари и между тези два полюса — ханджии и ханджийки, търговци и проститутки. Къде са героите на седемвековната борба срещу маврите? Къде са тези, които завладяха за испанците испанските провинции и градове? Къде са граф Фернан Гонсалес, освободителя на Кастилия, Сид — на Валенсия, Гонсало Фернандес — на Андалусия, Диего Гарсия де Передес — на Естремадура, Гарсия Перес де Варгас — на Херес, Гарсиласо — на Толедо, дон Мануел де Леон — на Севиля? (I. 661). Къде са мъжествените рицари на Испания? Няма ги! Дон Кихот не ги среща, защото те са изчезнали. Лудият Дон Кихот по-добре от всички разумни разбира прозата на своето време и по-силно от всички разумни скърби за отминалия златен век, тъй както той си го представя: за онзи златен век, когато хората не са знаели какво е „мое“ и „твое“, когато са царували мир, приятелство и сговор, когато любовта се е изразявала просто и искрено, когато правосъдието е било пълновластно, когато девиците са били сигурни за честта си.

Лудият Дон Кихот разбира противоположността между п р и н ц и п а на героизма и п р и н ц и п а на времето, през което живее. Какво е мястото на личния героизъм във века на барута и куршума? Храбрият войн може да загине, без да знае как и от какво. Случайният куршум на страхливеца може да реши съдбата на човека с най-юначните мишци.

Свършено е с героите, с Давид, с Ахил, с Ролан. Сега на рицарите остава да шумят не с доспехите си, а с дамаска и брокат. Мързелът тържествува над прилежанието, безделието — над труда, теорията — над практиката, порокът — над добродетелта. Понякога и сам Дон Кихот се съмнява дали ще му стигнат силите, за да възкреси принципите на златното време, на героизма и добродетелта. „Още не зная каква е съдбата на рицарите в нашите бедствени времена. . . Тежи ми на душата решението да се посветя на странстващото рицарство в такова омразно време, в което сега живеем“ (I, 245, 517).

Дълбокият комизъм на Дон Кихот извира от неговия анахронизъм, от безплодните усилия да възкреси безвъзвратно отминалото време. „Дон Кихот е трябвало жестоко да заплати за своята грешка, когато си е въобразил, че странстващото рицарство е еднакво съвместимо с всички икономически форми на обществото“ (Маркс)¹. Сами по себе си, по намерение и безотносително ефекта действията на Дон Кихот са безупречни. Те стават безумни, когато се поставят в неадекватната социална среда. Безумието на Дон Кихот се заключава не толкова в самото му поведение, колкото в неговата неадекватност и поради това безумието му е не толкова вътрешно-индивидуално, колкото външно-социално.

Х Но същевременно комизмът на Дон Кихот е трагичен, защото трагична е мечтата му за свършенство на човешките отношения. Дон Кихот е луд, когато иска невъзможното, но лудостта му е разумна, защото иска по-доброто. Затова този смешен луд е така печален, затова неговите нещастия имат начало, но нямат край и мъдрецът Санчо Панса намира най-доброто прозвище — „рицар на печалния образ“.

Санчо Панса: „Вашето лице е едно от най-измъчените от всички лица, които съм виждал в живота си“ (I, 227).

Дон Кихот: „Повтарям и ще го повтора хиляди пъти, че съм най-нещастният човек в света“ (II, 105).

Никъде Дон Кихот не може да намери покой за измъчената си душа, защото самото време му е отказало такъв покой. Трагичният характер — това е изкуплението на божия син, който няма къде да склони своята глава. И тази истина на времето беше разбрана едновременно и от двамата гении на епохата — Сервантес и Шекспир:

В „Както ви се харесва“ Адам възкликва:

O, what a world is this, when what is comely
Envenoms him that bears it!²

(О, свят, в който тъкмо най-доброто
погубва своя собствен притежател!)

В „Дон Кихот“ лудият му приглася:

„Забележи Санчо — издигне ли се някъде добродетелта на високо,
преследват я“ (II, 35).

Дон Кихот не е иманентно комичен, той е комичен като закъсняла функция на условия, отдалечени най-малко два века. Какво комично би имало в това един рицар да срещне друг рицар, да го предизвика на дуел, да призове дамата си и да победи или да бъде победен! Комично е да срещ-

¹ „К. Маркс и Ф. Енгелс об изкустве“, т. I, 1957, стр. 372.

² The Complete Works of William Shakespeare, v. II, N. Y., 1901, As you like it, Act II, Sc. 3, p. 55.

неш обикновен ханджия, да го вземеш за рицар и да искаш да се биеш с него по всички рицарски правила. Наистина Дон Кихот се бие с мелници и тепавици, с бикове и свини, с каторжници и козари. Но щом са изчезнали рицарите и героите, мелниците и тепавиците, бикове и свините, каторжниците и козарите ще трябва да заемат тяхното място във въображението на Дон Кихот. Това е въображението на лудия, но в неговата основа лежат разум и мъдрост. Несправедливостта трябва да се наказва, а добродетелта да се поощрява. Щом като прозаичната действителност не дава такава възможност, болното въображение ще я създаде. И Дон Кихот я създава с цялата неизтощима сила на своето въображение. Половий казва за Хамлет: „Макар че това е лудост — но все пак има система в нея“.¹ И в лудостта на Дон Кихот има система, а там, където има система, там господствува разумът, защото системата винаги е плод на разума.

За Дон Кихот истинността не се състои в адекватността на образа на реалността, истинно е не това, което е, а онова, което трябва да бъде. Истината на Дон Кихот е вътрешна, субективна и същевременно необходима и нормативна. Тя е субективна, доколкото се постига чрез неговото произволно въображение, тя е необходима, защото безстрастно сочи идеала, еднакво непостижим за абсолютната монархия и за буржоазния делник, идеала на човека. Истината на Дон Кихот е субективна и във формата, и в съдържанието. Но как може да бъде обективна по съдържание, след като обективната действителност не предлага нищо достойно за тази истина, чийто представител е Дон Кихот! Обективното съдържание на истината на Дон Кихот е останало назад, в отминалите времена. На съществуващите отношения човек може да се противопостави с цялата сила на разума и разумното действие, но срещу тях той може да се бори и с разумната лудост. За своя герой Сервантес е отредил втория път. Това, че идеалът на Дон Кихот е останал два-три века в миналото, не доминира в архитектурата на неговата лудост. Идеалът би могъл да бъде отнесен и два-три века в бъдещето или, в духа на Русо, да бъде фиксиран в първобитното общество. Доминантата в лудостта на Дон Кихот е в това, че неговият идеал не е в съвременната му действителност, че той е враждебен на тази действителност.

Голямата част от хората, които срещат Дон Кихот и разговарят с него през време на трите му странствувания, остават с единно и непоколебимо мнение: Дон Кихот е странна смесица от разум и безумие, от мъдрост и лудост. Почти никой не се отклонява от това всеобщо мнение и затова Дон Кихот е толкова забавен за всички херцози и херцогини, грандове и идалгос, каноници и лиценциати. „Тия, които го слушаха, чувстваха състрадание към човека, който проявяваше смисленост и здрав разум в разглежданите от него въпроси, а беше тъй непоправимо побъркан в злополучните и проклети рицарски работи“ (I, 517—518).

Но всъщност всички тези херцози и херцогини, грандове и идалгос, каноници и лиценциати грешат. Дон Кихот не е смес от разум и безумие. Той е размен в безумието, той е мъдър в лудостта. Истината на всички херцози и херцогини, грандове и идалгос, каноници и лиценциати е полустина. Цялата истина е на Сервантес. . .

И не само на Сервантес. Приблизително по същото време, само че малко по-на север полудява и крал Лир, полудява, за да разбере много от онова, което не би разбрал по друг начин. Едгар казва за лудия крал:

¹ Шекспир, Хамлет, д. II, сц. 2, прев. Гео Милев, 1946, стр. 100.

O. matter and impertinency mix'd!
Reason in madness!¹

(О, смес от смисъл и безсмислица!
Разум — в лудостта!)

Лудият Дон Кихот измисля Дулсинея дел Тобосо, но много разумни хора трябва да завиждат на чистотата, верността и себеотрицанието, с които обича Дон Кихот. Лудостта проявява разум. Нещо повече: именно такава измислена и безплътна Дулсинея може да се обича с такава абсолютна любов, която не познава нито измяна, нито разочарование. На Алдонса Лоренсо, ненадминатата майсторка за солене на свинско месо, Дон Кихот приписва абсолютно съвършенство, идеала. Той обича създадения от самия него идеал, влюбен е в съвършенството. Него му стига да мисли и да вярва, че Алдонса Лоренсо е красива и честна, че тя е точно такава, каквато си я въобразява. Лудостта на Дон Кихот превръща несъвършенството на света в съвършенство на идеала. Дон Кихот се е родил, за да принадлежи на Дулсинея Тобоска. Лудият Дон Кихот противопоставя на своя идеал всички други възможни идеали. Проститутката Мариторнес той превръща в принцеса, дъщерята на ханджията — в една от най-стройните и най-красиви девойки в света, прислужницата-присмехулница Алтисидора — в истинско съвършенство. Но дори и сред това море от идеали недостигаем остава абсолютният идеал — Дулсинея Тобоска. Пред нея бледнее и императорският престол. „Внимавайте, безброй влюбени жени, че само за Дулсинея аз съм възък и меко тесто, а за всички други — кремък; за нея само съм мед, а за вас — пелин“ (II, 436).

Във „Фауст“ Мефистофел съветва ученика:

Vernunft wird Unsinn, Wohltat — Plage²
(Разумът става безумие, а благо — бедствие)!

Безумието на Дон Кихот става разумно, а бедствието на хората той превръща в добро! Какъв по-голям разум от този да виждаш доброто там, където има само зло. Дон Кихот е луд, защото въображението му прави от каторжниците благородни хора, от проститутките — почтени дами, от мазните ханджии — истински рицари. Той защитава и реалните, и измислените добродетели. Срещу обвиненията на лудия Карденио той защитава въображаемата кралица Мадасима и за безумието си плаща с нови удари. Когато Санчо му възразява, че е безсмислено да се спори с безумни, „лудият“ Дон Кихот му дава следния отговор: „Всеки странствуващ рицар е длъжен да се застъпва и срещу умни и срещу безумни за честта на жените, каквито и да са те. . .“ (I, 310). И тук в основата на лудостта лежи дълбоко разумният принцип — жените трябва да се уважават! Скритият разум в лудостта на героя търси доброто и там, където има само престъпление, порок или корист. Ето защо Дон Кихот би могъл да каже: колкото повече давам, толкова повече имам! Това, което той дава, веднага се връща при него, всяко приключение, каквито и неприятности да носи, става източник на единственото, на безкрайното щастие — Дон Кихот е изпълнил дълга си, наказал е порока, възнаградил е добродетелта. Подигравките се обръщат срещу техните автори, а насмешките се връщат към тези, които са ги отправили. Управителят на мнимия остров Баратария превъзходно разбира това, когато

¹ The Complete Works of William Shakespeare, v. VI, N. Y., 1901. The Tragedy of King Lear, Act IV. Sc. 6, p. 122.

² Goethe, Faust, Berlin, 1953, S. 67.

чрез Санчо Панса трябва да се сблъска с мъдростта на Дон Кихот: „Шегите се превръщат в истина, а подигравачите се оказват подиграни“ (II, 482).

Хердер казва: „Преклонната възраст не признава красотата, за нея съществува само правилност“.¹ На петдесетгодишна възраст Дон Кихот отхвърля всяка правилност, за да признае красотата, доблестта и героизма, за да ги търси и намира дори и там, където те никога не могат да се намерят. Той знае, че има два вида красота — телесна и духовна и като остава за младостта телесната, запазва за себе си духовната красота — благоприличието и поведението, щедростта и възпитанието.

Дон Кихот дойде на земята, за да покаже на хората, че човекът може да обича, без да бъде обичан, че човекът може да бъде герой, без да има нужда от героизъм, че човекът може да има чест и когато всички му се смеят.

4. КОЙ Е ДОН КИХОТ?

Отмъщението заплита или разрешава отношения, възникнали между близки и познати, в повече или по-малко тесен — семеен, родов, съсловен или приятелски кръг. Отмъщението произтича от предварително сложилите се отношения в границите на този кръг. Наказанието е почти безразлично към предварителните семейни или родови отношения, неговите единствени предпоставки са безличните закони и действията, които ги нарушават. Наказанието предпоставя отношения, възможни в границите на цялото човешко общество. Отмъщението е разправа на субективността, наказанието е волята на всеобщността. Отмъщението извират от раздробената лична енергия, наказанието предполага спокойната решителност на закона.

Отмъщава Одисей, когато избива женихите, които са искали да заемат мястото му при Пенелопа. Отмъщава Ахил, когато убива Хектор, заради смъртта на приятеля си Патрокъл. Отмъщава Орест, когато убива майка си, заради своя убит от нея баща. Отмъщава Медея, когато убива децата си, заради неверността на своя съпруг. В по-ново време отмъщава Карл Моор, заради несправедливостта на обществото — отмъщава, а не наказва, защото сам е несправедлив, защото собствената му личност се поставя над принципа. Отмъщава Алеко, когато убива Замфира, защото не може да разбере, че

... Вольнее птицы младость;
Кто в силах удержать любовь?
Чредою всем дается радость;
Что было, то не будет вновь.²

Отмъщава Арбенин, когато убива жена си, заради мнимата ѝ изневяра, отмъщава, защото не иска да бъде като жените, които някога са чакали него самия.

Нет, людам я ее не уступлю...
И нас судит они не станут...
Я сам свершу свой страшный суд...
Я казнь ей отыщу — моя ж пуст будет тут.³

Наказва Хамлет: той действа не толкова, защото е лично засегнат, а по-скоро, защото неговата душевна хармония не може да въз-

¹ Гердер, Избранные сочинения, М.-Л., 1959, стр. 121.

² Пушкин, Цыганы, Сочинения, 1949, стр. 265

³ Лермонтов, Маскарад, Избранное, 1953, стр. 233.

приеме разкъсаната нишка на времето. Хамлет не отмъщава на Офелия — тя няма никаква „вина“ пред него — но той я наказва, защото в нея предсеща женската слабост, която неизбежно ще доведе до престъплението. Аналогично по принцип е и неговото отношение към крал, кралица, придворни. И както съдията грижливо проучва „обстоятелствата на делото“, така и Хамлет чрез симулираната лудост и чрез актьорите проучва престъплението до най-фините психологически детайли. Хамлет поема върху себе си всеобщото отмъщение, т. е. наказанието, и той скърби, че няма време да извърши всички престъпления, които му е отредено да извърши. За разлика от Арбенин Отело н а к а з в а — наказва за оскърбеното доверие, наказва, за да пресече пътя на престъплението. И той сам разбира това, когато казва:

Yet she must die, else she'll betray more men¹
(Тя трябва да умре, за да не измами и други)

Нещо повече. Отело се издига и до разбирането, което различава отмъщението от наказанието

An honourable murderer, if you will;
For nought did I in hate, but all in honour²
(Че съм почтен, убиец.
За чест извърших туй, а не от злоба) (прев. Люб. Огнянов)

Многократно Дон Кихот се представя за отмъстител на неправдите и злочестините — и той отмъщава с цялата енергия на будния дух. Но и при него о т м ъ щ е н и е т о е издигнато до н а к а з а н и е, до спокойната необходимост на закона. „Аз съм рицар от ла Манча, казвам се Дон Кихот и званието ми е да странствувам по света, за да се боря срещу неправди и да наказвам злочинствата“ (I, 225). „Главната задача на моя занаят е да прощавам на смирените и да наказвам надменните“ (II, 517). Дон Кихот е оръдие на всеобщото наказание и той гледа на себе си като на такова оръдие. Рядко Дон Кихот се вълнува — и то когато Санчо говори непочтително за Дулсиней или за някоя друга дама. В неговия характер преобладава спокойствието. Той гледа спокойно на победата над бискаеца, а ризоносците биха вселили ужас в сърцето на всеки, ако той не е Дон Кихот. „Ще мълча, моя сеньора — обади се Дон Кихот — ще потискам в гърдите си справедливия гняв, който ме завладя и, спокоен и миролюбив, ще продължа пътя си, догдето изпълня обещанието си“ (I, 397).

Спокойствието на Дон Кихот — това е спокойствието на закона, това е съзнанието за всеобщност и необходимост, които се съдържат в закона. За Дон Кихот не съществуват опасности, рискове, трудности, той вярва непоколебимо в силата на своите мишци, които трябва да преодолеят всичко и всички. Пораженията не го учат, тоягите не го променят: *dura lex, sed lex*, законът е закон. Напразни остават всички усилия да бъде отклонен от замисленото дело, без значение са всички възможни опасности и безмилостната Немезида сама е връчила копие в ръцете на рицаря. „Ние (странстващите рицари — И. П.) сме пратеници на бога на земята и чрез нас се осъществява божията правда“ (I, 151). В името на висшата правда Дон Кихот преодолява препятствия или, най-малкото, вярва, че трябва

¹ The Complete Works of William Shakespeare, v. VII, New York, 1901, The Tragedy of Othello, The Moor of Venice, Act V, Sc. 2. p. 132.

² Ibid., p. 143.

да ги преодолее. Непокколебимостта на неговото убеждение извира от непоколебимостта на закона. Така Дон Кихот, както и Хамлет н а к а з в а , и това е, което въпреки наследеното от XIX век тургеневско противопоставяне на Хамлет и Дон Кихот сближава двамата герои, двамата едноутробни братя на времето, означавано като „криза на Ренесанса“.

Дон Кихот не може да п о в я р в а на своите многобройни поражения, с каквото и банално еднообразие да се повтарят. Ако Дон Кихот наистина е победен, то би трябвало да бъде победена висшата справедливост, да бъде победен законът. И тъй като законът не може да се побеждава, обяснението тук е само едно: злите сили, магьосниците, вълшебниците са тези, които събарят Дон Кихот в калта, които изсипват върху него камъни и тояги. Вълшебниците превръщат войските в стада, замъците — в ханчета, кралиците — в обикновени дами, вълшебниците омагьосват Дулсинея и я превръщат в проста селянка, вълшебниците омагьосват Дон Кихот и го затварят в клетка. Понякога един вълшебник се оказва недостатъчен и както е при приключението с омагьосаната лодка се срещат двама могъщи вълшебници и единият обръква работата на другия. Единият изпраща на Дон Кихот лодката, а другият го потопява във водата. „Ние сме постоянно обкръжени от цели тълпи вълшебници, които омагьосват и променят нещата около нас и ги превръщат в други неща, според вкуса им и според желанието им да ни помогнат или да ни напакостят“ (I, 316). Но благодарение на вълшебниците и съвестта на Дон Кихот остава спокойна — той знае, че е жертва на вълшебство и няма защо да се тревожи. Законът се отнася до земните, но не и до небесните сили. В първия план излиза безумието: няма вълшебници и магьосници, те са плод на болното въображение. Във втория план е разположен разумът: законът е непобедим, безвъзвратен и абсолютен, само свръхестествени сили, вълшебници могат да обяснят неговото поражение. Безумието на Дон Кихот е разумно, зад безумието тържествува разумът.

Дон Кихот се ръководи от желанието да спечели слава, световна известност и дори да стане император. Но всички тези мотиви лежат на повърхността на неговото поведение. Дълбоката движеща сила на неговата дейност е съзнанието за дълг. Дон Кихот т р я б в а да помага на нуждаещите се, т р я б в а да защитава девиците, т р я б в а да закриля онеправданите. Нищо че всяка негова постъпка се обръща против тези принципи, важното е, че тези принципи лежат в основата на постъпката и я предизвикват. При осъществяването на дълга Дон Кихот проявява изумителна твърдост и нито сълзи, нито молби могат да го отклонят от рицарския му дълг.

Когато наказва, Дон Кихот не завързва очите си като Темида. Той не правораздава, след като грижливо е изчакал да види на коя страна ще наклонят колебливите везни на справедливостта. За разлика от Хамлет той не проверява обстойно деянията, доказателствата и свидетелите. Той знае своя дълг, няколкото прости и благородни правила за живот, които прилага най-често там, където приложението им е безсмислено. За Дон Кихот няма обвинител и обвиняем, ищец и ответник, съществува само деянието и наказанието, което той трябва да наложи. „Странстващите рицари съвсем не са длъжни, нито им прилича да проверяват какви са хората, които срещат по пътя си и дали са виновни или не страдащите, окованите във вериги и угнетените. Техен дълг е да помогнат на тези злощастници и да обърнат внимание на техните страдания, а не на престъпленията им“ (I, 396—397). Ако бог казва на избрания народ: „Мое е

отмъщението и аз ще го въздам“,¹ Дон Кихот би могъл да каже на испанците: „Мое е наказанието и аз ще го дам“.

Ако е вярно, че Немезида сама е връчила копието в ръцете на Дон Кихот, не по-малко вярно е, че Дон Кихот с а м е взел копието от ръцете на Немезида. Той наказва и това му доставя безгранично удоволствие — удоволствието на изпълнения дълг. Дон Кихот с а м решава какво да направи и как да го направи. Над него няма власт, няма закон. Той е оръдие на закона и заедно с това сам е закон, той се слива с рицарската необходимост и заедно с това сам свободно осъществява тази необходимост, чрез силата на мишците си и мъдростта на разума си. Дон Кихот постига пълна вътрешна свобода, зад комизма или нелепостта на ситуацията прозира абсолютната независимост и абсолютната свобода на духа.

Когато Дон Кихот вижда клетката с лъвовете, веднага го обхваща поредната му лудост и той се провиква: „Ще видят сега тия господа, които ги пращат, дали съм човек да се плаша от лъвове!“ (II, 163). Напразни остават предупрежденията и на Санчо, и на пазача, и на дон Диего де Миранда. Дон Кихот застава пред отворената клетка с лъвовете и това, разбира се, е безумие, лудост, завършила благополучно само благодарение „разума“ на лъва, който не пожелава да излезе от клетката. След благоприятния изход на приключениято Дон Кихот разговаря с придружаващия го идалго: „Кой би се съмнявал, сеньор Диего де Миранда, че Ваша милост не ме смятате за човек побъркан и луд? И няма нищо чудно, защото делата ми сякаш свидетелствуват за това. Но все пак желал бих да уверя Ваша милост, че не съм толкова побъркан и луд, както ви се е сторило“ (II, 171). Луд, който разсъждава върху своята лудост, не е „толкова луд“, както и пиян, който признава своето пиянство, не е „толкова пиян“. Още повече, ако сам намери такава мотивировка на безумието, която и прави чест, и доказва чест. Нима заради честта, особено когато тя е рицарска, човек не може да се срещне с лъвове! Нали рицарят дон Мануел в романа на Перес де Ита изважда от клетка с лъвове ръкавицата на своята възлюбена, нали същото прави и рицаря Делорж в известното стихотворение на Шилер „Ръкавица“, при това без следа от комизъм и гротеска. Дон Кихот продължава своите обяснения: „Тъй като на мене се падна да бъда в редовете на странстващото рицарство, не можа да не върша всичко това, което смятам, че влиза в кръга на моите задължения. . . Мой дълг беше на нападна лъвовете, макар и да знаех, че това е прекомерно безразсъдство (temeridad). Защото знам добре, че храбростта е добродетел, поставена между два крайни порока — страхливостта и безразсъдството; но по-малко зло за храбрия е да се качи и стигне до ръба на безразсъдството, отколкото да слезе и стигне до ръба на страхливостта“ (II, 172). Сеньор дон Диего де Миранда е принуден да признае, че всичко това е премерено „на везните на самия разум“ (II, 172). Отново безумието на Дон Кихот се оказва разумно. Тръгнал по пътя на странстващото рицарство, той не може да не предизвиква съдбата, защото какъв странстващ рицар би бил тогава.

Дон Кихот трябва непрекъснато да доказва на другите и на себе си, че презира всякакъв род опасности — той прави това не за да прикрие вътрешна слабост, каквато наистина не познава, и не за да задоволява суетно честолюбие, което наистина му е чуждо, а за да осъществи а б с о л ю т н а т а н е з а в и с и м о с т и а б с о л ю т н а т а с в о б о д а

¹ Второзаконие, XXXII, 35.

на своя дух. Безумието на неговия геройзъм е онази форма, чрез която, след изживяването на рицарските времена, могат да се проявят независимостта и свободата на героичния индивид. Дон Кихот инстинктивно чувства това и непрекъснато, все отново и отново, действа така както изискват независимостта и свободата — приключението с лъвовете е само една, макар и връхна точка, на този безумен разум, който единствен може да постигне независимост и свобода на духа. И те са, които издигат Дон Кихот далеч над ханджиите, духовниците и херцозите, над всички дребни слуги на интереса, користта и удобството.

За Дон Кихот свободата не е само вътрешен стимул на поведението — тя е издигната до принцип. И Дон Кихот не би бил Дон Кихот, ако не поучаваше своя оръженосец в духа на този принцип. „Свободата, Санчо, е едно от най-ценните блага, с които небесата са дарили хората. С нея не могат да се сравнят нито съкровищата, които крие земята, нито тия, които тай морето. За свободата, както и за честта може и трябва да се жертвува животът . . . “ (II, 564).

Във всичките си деяния Дон Кихот се ръководи от съзнанието за дълг, неговите „желая“ и „не желая“ са тждествени на неговите „длъжен съм“ и „не съм длъжен“. Но дългът, от който се ръководи Дон Кихот, не му е наложен от вън, не произтича от някаква форма на светска зависимост, а извира от неговата вътрешна свобода, от неговото собствено самосъзнание, от неговата човешка гордост. Над Дон Кихот няма закон, няма принцип, няма власт. Над него е само бог, но и той не се намесва в постъпките на героя, а го оставя да тълкува волята му съвсем свободно. Дон Кихот е верен на своя крал, готов е да му служи с цялата сила на своите мишци и с цялата дължина на своя меч, но само ако той сам иска това, по собствено усмотрение или по вътрешно убеждение. Когато стражарът от Санта Ермандад иска да го арестува и показва кралската заповед, Дон Кихот му отговаря: „Кой е този, който не е знаел, че странстващите рицари не са подсъдни на обикновената съдебна власт, че мечът е техен закон, че храбростта е техен съдия и волята им — единственият техен законодател? Кой е този глупец, повтарям, който не е чул, че никаква кралска грамота не може да даде преимуществата и изключителните качества, които придобива странстващия рицар от деня, в който той се посвещава рицар и се отдава на тежкото рицарско звание?“ (I, 619—620).

Свободата на Дон Кихот се реализира двустранно: външно (в постъпките) и вътрешно (в самочувствието). Пред постъпките си Дон Кихот не вижда прегради и ограничения — той може всичко и всичко е гарантирано от силата на неговите мишци. Но ако за външната свобода Дон Кихот трябва да заплаща с безконечни побои, нищо не е в състояние да ограничи онази вътрешна свобода, която се проявява в самочувствието му. Вътрешната свобода на Дон Кихот намира адекватен образ в неговото безгранично чувство за гордост — гордостта се оказва форма на свободата.

Безразсъдство е да не се плаща на ханджията за храната и престоя. Но Дон Кихот отказва да плати не защото е скъперник (той е дал толкова доказателства за своята щедрост), а защото не може да позволи комерческият дух на епохата да стои по-високо от уважението, което естествено трябва да се отдава на странстващия рицар. Отказът на Дон Кихот е проява на онази горда самостоятелност на индивида, която — все едно —

с разум или без разум се бунтува срещу века на парите, когато всеки зависи от всеки. И тук зад безумната постъпка мъдро се усмихва разумът.

Дон Кихот е горд, но не и честолюбив. Г о р д о с т т а е съзнанието за силата, за достойнството на индивида, за дължимото му уважение. Гордостта извира от индивида и се връща към него. Ч е с т о л ю б и е т о е натрапчивата борба за правотата на мненията или за законността на желанията на индивида — сравнени с тези на другите индивиди. Гордостта е затворена предимно в самостоятелната индивидуалност на човека, честолюбието е адресирано най-вече към другите човечи. Гордостта е интроспективна, честолюбието е релативно. Честолюбието е завистливо, гордостта е просто горда. Дори когато честолюбието се изразява като прекомерна болка от накърненото достойнство то все пак включва и едно сравнение с други човешки възможности.

Честолюбив е Едмънд в Шекспировия „Крал Лир“, той ще унищожи брат си, няма да се спре пред никакви средства, но ще заеме мястото му. Честолюбив е Октавио Пиколомини в Шилеровия „Валенщайн“, той ще унищожи Валенщайн, ще пожертвува дори и сина си, но ще задоволи амбициите си. Честолюбив е Ричард III — неговото честолюбие е неговото поприще:

Chaet'd of feature by dissembling nature,
Deform'd, unfinish'd, sent before my time
Into this breathing world, scarce half made up,
And that so lamely and unfashionable
That dogs barg at me as I halt by them;

And therefore, since I cannot prove a lover,
To entertain these fair well-spoken days,
I am determined to prove a villain,
And hate the idle pleasures of these days.¹

(Излъган в образа си от коварната природа,
Обезобразен, недовършен, изпратен преждевременно
В този дишаш свят, едва полуготов,
И при това тъй куц и безобразен,
Че кучетата лаят срещу мене, когато спирам се пред тях;

И щом като любовник не мога аз да бъда,
За да прекарвам тез чудесни дни,
Принуден съм злодей да стана
И да намразя на дните удоволствията празни.)

Честолюбив е Алеко:

... Нет, я не споря
От прав моих не откажусь!
Или хоть мщением наслажусь.²

И макар че старият циганин му казва:

Оставь нас, гордый человек³

в Алеко доминира честолюбието, а не гордостта.

¹ The Complete Works of William Shakespeare, v. XI, N. Y., 1901, The Tragedy of King Richard III, Act I, Sc. 1, p. 25, 26.

² П у ш к и н, Цыганы, Сочинения, 1949, стр. 265.

³ Пак там, стр. 266.

Горд е Байроновият Манфред. Горд е Лермонтовият Демон. Горд е княз Андрей Болконски — неговото спокойно величие не уврежда на никого, той е сам и затворен в себе си като бог. Почти всяка национална литература е създала образа на гордия човек, на човека, чиито вътрешен принцип е формулирал Дон Цезар в Шилеровата „Месинска годилица“:

Ich bin Don Cesar, und in dieser Stadt
Messina ist kein Grössrer über mir¹
(Аз съм Дон Цезар и в този град
Месина няма по-велик от мен).

Горд е и Дон Кихот. Неговата сила е неговата гордост и неговата гордост е неговата сила. Гордостта на Дон Кихот стои над тоягите и над пораженията. „Ако сме сега съсипани от бой, съвсем не бива да се смята, че сме опозорени“ (I, 177). Гордостта на Дон Кихот е съзнанието му за собствено величие, за духовна неуязвимост, за месианска роля на Земята.

5. СМЪРТТА НА ДОН КИХОТ

Има нещо много мъдро в края на Дон Кихот. Погубват го, от една страна, пошлият разум на разумните, а от друга — неговата собствена рицарска доблест. Разумният еснаф никога няма да прости на безумния фантаст за това, че той не е като него, къртицата няма да разбере орела, Вагнер няма да разбере Фауст, Каренин — Каренина, Кирсанов — Базаров! Нима и този Самсон Караско, този бакалавър ще разбере Дон Кихот. Еснафът не само не разбира фантаста, той грубо се вмесва в неговия живот, иска да го измени по свой еснафски образ и подобие. Еснафът не се спира пред нищо. Свещеникът се преоблича в женските дрехи на една ханджийка, въпреки че е лиценциат, бръснарят се преоблича като странствуващ оръженосец — стига да измъкнат Дон Кихот от Сиера Морена, където той преживява своята любов, която те нито могат да разберат, нито дори да си представят, и на която могат да противопоставят само един лиценциат в женски дрехи. Лиценциатът отвежда Дон Кихот и накрая го затваря в дървена клетка, натоварена върху волска кола. Като животно или като непоправим престъпник минава по пътищата на Испания най-добрият испанец, нейната чест и нейната гордост. В малкото село на ла Манча е принуден да се върне човекът, за когото целия свят изглежда малък. Това, което през второто странствуване лиценциатът постига чрез хитрост, през третото странствуване Самсон Караско постига чрез сила. Щом Самсон Караско е бакалавър, то и другите не трябва да прекратят неговата бакалавърска мъдрост. Веднъж Караско се бие с Дон Кихот като „рицар на огледалата“, но претърпява поражение, втори път Караско се бие с Дон Кихот като „рицар на бялата луна“ и сега вече го побеждава. Самсон Караско — това е неутешимото еснафство, това е неуморимата пошлост.

Висока е цената за победата на Караско — Дон Кихот дава дума да се завърне в селото си. Ако Дон Кихот би знаел вътрешния лик на еснафството, той би могъл да не изпълни дадената дума. Но тогава той не би бил Дон Кихот. Може ли истинският рицар да не изпълни задълженията на странстващото рицарство, да не осъществи дадената дума! Така Дон Кихот се обръща против самия Дон Кихот, рицарският дълг се изправя срещу рицарското въодушевление и пошлостта, минала през обещанието на рицаря, покрусява фантазията.

¹ Schillers Werke, Die Braut von Messina, Bd. V. Weimar 1962, S. 321.

Дон Антонио Морено упреква Самсон Караско: „О, сеньор! Господ да ви прости греха, който сторихте към целия свят, като пожелахте да върнете разсъдъка на най-забавния безумец на земята! Нима не виждате, сеньор, че ползата, която бихме имали от разумността на Дон Кихот, не може да се сравни с удоволствието, което ни доставя той със своите лудории?“ (II, 650). Дон Антонио Морено е прав само в упрека срещу постъпката на Караско. Цената на Дон Кихот не е в удоволствието, което той доставя на дон Антонио и вицекраля, на херцога и херцогинята, на техните слуги и шутове. Сервантес говори чрез устата на Сид Ахмед: „Подигравачите бяха толкова луди, колкото и подиграните, защото полагаха толкова усърдие да се присмиват на двама глупци, че не изглеждаха кой знае колко по-умни от тях“ (II, 684—685). И все пак дон Антонио е прав, когато говори за сторения от Караско грях „към целия свят“.

В света на херцозите и свещениците, на ханджиите и проститутките, на каторжниците и стражарите е живял човек по-доблестен, по-благороден, по-мъдър от всички други. Сега светът е лишен от този човек и Дон Кихот бавно поема обратния път. Така е в живота на човека, свършват се годините на странствуване, героят се връща в своя пристан, Одисей е в Итака, а Дон Кихот — в своето село. Могат да тържествуват и тримата му ласкави врагове — свещеникът лиценциат, учил в Сигуенса, бръснарят, майстор Николас и Самсон Караско, с учената титла бакалавър; те, враговете на поезията, на фантазията, на най-възвишената измама. О, нека да бъдат проклети, заедно със здравия им разум, заедно с всичките им усилия да свалят мъдрата лудост до пошлата трезвост.

Дон Кихот е у дома си и трябва да умре. Не може да живее като Алонсо Кехана човек, който вече е бил Дон Кихот. И както често хората, работили дълги години, умират веднага след като напуснат работата си, така и Дон Кихот трябва да умре, след като напуска лудостта си и става достойна компания на попа и на бръснаря; Дон Кихот не може да получава пенсия. „Честитете ми, сеньори: аз не съм вече Дон Кихот де ла Манча, а Алонсо Кихано (II, 712). Плачете хора: Дон Кихот е вече Алонсо Кихано! Дон Кихот умира няколко дни преди Алонсо Добрия и за света е важна тази смърт, дори ако Алонсо би живял още петдесет години. В ръцете на свещеника и на бръснаря умира рицарят, завършил славния жизнен път. Умира единственият човек в Кастилия и Андалусия, в Каталония и Естремадура, в Навара и Арагон, в Мурсия и Леон, в Испания и в света. Умира човекът, който не е с ъ т в о р и нито едно добро дело, но който и с к а ш е да извърши всички добрини. Умира самотникът, умира единственият. Единствен ли? Не! Нищо, че Дон Кихот не сътвори нито едно добро дело, той роди добрата идея. След Дон Кихот остана Санчо Панса. . .

6. САНЧО ПАНСА Е ДОН КИХОТ

Още А. В. Шлегел и Сисмонди виждаха смисъла на „Дон Кихот“ в противоположността между вдъхновението и поезията (Дон Кихот) и користта и прозата (Санчо Панса). От времената на романтическата критика идеята за прозаичността и користолюбието на Санчо Панса прие формата на устойчив литературен предразсъдък. По-късно П. Кохан (макар и да разбираше нравствената еволюция на Санчо Панса) даде следната характеристика на първичния образ на героя. „Дълбокият контраст между възвишените подбуди на рицаря и възжеленията на оръженосеца рязко отделя фигурата на последния. Лековерието, с което той се поддава на мистическите обещания на Дон Кихот, свидетелствува за низкия уровень на

неговото развитие. Упорството, с което той запазва правото си да бърбори непрестанно, показва колко малко е било нужно на този човек за удовлетворяване на духовните нужди, присъщи на всяко още не съвсем озверена натура.¹

В действителност Санчо Панса не е антипод на Дон Кихот, а негов двойник, alter ego. Странстващият оръженосец е напълно достоен за странстващия рицар. Различията между Санчо Панса и Дон Кихот са различия в явлението, в детайла, но не и в принципа. Наистина много епизоди говорят за друг принцип в поведението на Санчо и върху тези епизоди традиционната критика е изградила догмата за „материализма“ на оръженосеца за разлика от „идеализма“ на рицаря.

Санчо иска да получи остров или графска титла и се надява чрез тях да направи състояние; за пари той би се задоволил дори само с рецептата за чудотворното питие; готов е да се откаже от почестите, заради богатата; може да прости всички обиди. След подхвърлянията с одеялото на два пъти той заявява, че иска да се върне в село. Обира едно муле с храна, оплаква своето откраднато магаре, като че ли е загубил целия свят. На Санчо не са чужди и някои малки подлости: сговаря се със свещеника и с бръснаря зад гърба на своя сеньор, излъгва Дон Кихот, че е бил при Дулсиния, а по-късно измисля историята с омагьосването ѝ; дори пред самия край заблуждава своя господар, че се самобичува и изтръгва от тази лъжа една значителна сума. Безспорно е и това, че в сравнение с Дон Кихот Санчо притежава „по-трезв“ поглед, който му позволява да вижда нещата такива, каквито са. Той твърди, че вятърните мелници са вятърни мелници, той познава и монасите-бенедиктинци, разбира, че ханчетата са ханчета, а не замъци, че овците, козите, свинете и биковите не са воини-рицари, че шлемът на Мамбрино е бръснарски леген, че водениците не са крепости. Той предупреждава, че самобичуващите се са мирна процесия, че лодката не е омагьосана и преди всяко приключение на своя господар го предупреждава за възможните последици. Много често Санчо проявява страх и малодушие, а храната и сънят за него са върховни добродетели. Видът на топлото ядене и студеното вино го прави безкрайно щастлив и той непрекъснато си спомня за онези гостоприемни домове, където е могъл да яде и да спи до насита. Както сам признава, обича бога и му служи за богатата, които може да му даде. Тези и подобните на тях моменти в поведението на Санчо Панса са подхранвали убеждението на традиционната критика за неговия груб практицизъм и елементарен материализъм. Но Санчо Панса е значително по-сложна фигура, за да може да се вмести в тази еднолинейна схема, в характера на Санчо Панса има и нещо „друго“ — аз мисля, че в него преобладава това „друго“.

Дон Кихот казва за своя оръженосец: „Понякога хитрува и можеш да го сметнеш за лукав, а понякога е така нехаен, че го вземаш за лекомислен. Във всичко се съмнява и всичко вярва и тъкмо когато мислиш, че ще се провали като глупец, ще каже такава мъдрост, че ще се издигне до небесата“ (II, 333). Странстващият рицар е познал най-добре странстващия оръженосец. Санчо Панса се колебае между земята и небето, по-точно, той изминава дългия път от земята до небето. Още в самото начало Санчо носи нещ о т донкихотската стихия, а в края на романа става истински Дон Кихот. Ако Дон Кихот (докато е Дон Кихот, а не

¹ П. К о х а н, Очерки по историята на западноевропейските литератури, т. I, второ издание, книгоизд. „Живот“, С., стр. 87.

Алонсо Кехана) остава неизменен — и в дълга, и в любовта, и в принципите — и само обогатява своя характер, Санчо Панса се изменя, търпи е в о л ю ц и я . Една от неговите любими поговорки е „по-добре врабче в ръката отколкото орел в небесата“. Еволюцията на Санчо Панса е вътрешно опровержение на собствената му поговорка и скоро той захвърля по дяволите врабчетата, за да се устреми към орлите.

Веднъж Дон Кихот се обръща към оръженосеца: „Вярвай ме, Санчо, че такъв, какъвто те виждам, не изглеждаш по-трезв от мене“ (I, 328). С тази диагноза се солидиризират и лудостта на лудия и разумът на разумния. Свещеникът и бръснарят нееднократно се убеждават, че рицар и оръженосец са изковани по един и същ образец, че лудостите на господаря без глупостите на слугата не струват пукната пара. Самсон Караско мисли, че светът още не е виждал такива двама луди като господаря и неговия слуга. Херцогинята намира, че Санчо е по-забавен и по-луд от неговия господар. Същото мнение се споделя и от други герои. Най-сетне и сам Санчо вижда, че господарят му е луд, но признава, че той не пада по-долу от него, защото върви подире му и му служи. Санчо е обхванат от същата лудост, от която страда и неговият господар, той се е заразил от същите бацили, от които са е разболял и неговият господар и хората, които ги срещат, се убеждават в това. Нищо, че те не могат да разберат разума на лудостта и да го оценят по достойнство, те все пак безпогрешно могат да различават всички отклонения от своя собствен разум.

Според Тургенев верността на Санчо Панса олицетворява способността на масите да се заслепяват да вървят беззаветно след личностите, дори и когато им се присмиват, да изживяват безкористен ентузиазъм.¹ Аз мисля, че Санчо Панса не може да бъде разбран като представител на масата. Той е от онези единици, от онези личности, към които принадлежи и неговият господар. Ако Дон Кихот е единственият странствуващ рицар, Санчо Панса е единствения странствуващ оръженосец. Като своя сенйор и баща той е самотен, неразбран, осмиван и е съвсем прав, когато му казва: „Народът смята ваша милост за съвсем луд човек, а мене за не по-малко смахнат“ (II 34). Но и за Санчо не може да не важи същата максима: не е „толкова луд“ този, който знае лудостта си.

Нека се прехвърлим от широката област на общественото мнение към по-тясната, но безкрайно по-важна сфера на вътрешната самохарактеристика, защото за героите, както и за хората по-важно е това, което те правят, отколкото онова, което другите мислят за тях.

Веднага след първата покана Санчо тръгва след своя сенйор. Дори и да допуснем, че обещанието за острова тук е решаващото съображение, как все пак ще обясним факта, че в началото на XVII век един човек остава жена и деца, без дори да им се обади, за да гони островите в сърцето на Испания. Колкото и често да говори за островите, вътрешно Санчо не е съвсем сигурен в тях. „Ако тоя господар Дон Кихот за награда на дългата ми и добра служба пожелае да ми даде някой от многото острови, които негова милост казва, че ще срещнем по пътя си, ще му бъда много благодарен; но и да не ми го даде — здраве да е. На тоя свят човек не бива да се уповава дригиму, освен на бога“ (II, 52). Преди третото излизане Санчо иска от господаря си заплата, но скоро разбира грешката си —

¹ Вж. Тургенев, Хамлет и Дон Кихот, Събрани съчинения, т. XI, 1959, стр. 161.

грешката на странствуващия оръженосец — и горчиво се разкайва. Той иска да се върне в село, но скоро разбира своята нова грешка и отново моли господаря си да му прости. Санчо обича топлото ядене и студеното вино, но нима в с е к и рицар е аскет, нима рицарят не може да бъде същевременно и „кавалер на кръглата маса“ и нима това съчетание не е дошло до нас със знаменитите мускетари на Дюма. Пък и сам Дон Кихот понякога признава, че пътят и тежкото оръжие не се понасят без стомахът да е получил своето. И най-сетне в трезвия поглед на Санчо, който различава ханчетата от замъците и козите от хората, няма нищо несъвместимо с духа на рицарството, с принципите на героична Испания.

От друга страна, в поведението на Санчо Панса има много черти, които разгледани от към същността им биха направили чест и на Дон Кихот. Санчо не е толкова безобиден и малодушен, както сам се представя. Понякога не му липсва решителност и дори войнственост — иначе как би бил странствуващ оръженосец. Въпреки че иска да прекара времето си в мир Санчо се хвърля срещу ягуеските коняри, макар че те са повече от двадесет. Той набива бръснаря, собственик на шлема на Мамбрино, хвърля горяща факла срещу своите палачи в замъка на херцога. „Ако някой дръзне. . . да докосне косъм от главата ми. . . така ще го фрасна, та ръката ми ще се заби в черепа му“ (II, 335). А когато физическата настъпателност е неуместна, Санчо използва оръжието на иронията — почтената дуеня изпитва силата на това оръжие.

Лудостта на Санчо Панса е почти така безгранична, както и лудостта на неговия господар, а в някои случаи дори я надвишава. Допустимо е за Дон Кихот да вярва в омагьосването на Дулсинея, но ето че в него започва да вярва и Санчо Панса, въпреки че сам той е измислил самото омагьосване. Да считаш, че собствените ти дела са рожба на вълшебници — каква по-голяма от тази лудост. И Санчо започва да вярва във вълшебниците, в същите тези вълшебници, които играят толкова голяма роля в „оправдателната“ философия на Дон Кихот. Санчо вярва, че вълшебниците превръщат рицаря на огледалата в Самсон Караско, Дулсинея — в груба селянка, рицаря-оскърбител — в лакей. „Сега вече почвам да виждам ясно и разбрано, че има вълшебници и магии в света, и моля бога да ме избави от тях, защото сам не мога да се избавя“ (II, 682). Санчо Панса без вълшебници, това е — все едно — Дон Кихот без вълшебници.

В цялостното поведение на Санчо Панса срещу всички прояви на трезвост и разсъдък стои една безкрайна поредица от безумия. Санчо вярва в магическите свойства на питието на Фиерабрас, Санчо търси главата на великана след приключението с винените мехове, Санчо настоява Дон Кихот да стане император, Санчо вярва в мнимата принцеса Микомикона, в нейното отнето от великан кралство, целува ѝ ръка и я признава за своя кралица. Санчо иска да направи дъщеря си графиня и дори ѝ избира подходящ за една графиня съпруг. И най-сетне Санчо вярва в Дон Кихот, вярва в него така както никой друг. Много пъти признава, че господарят му е луд, но много повече пъти той демонстрира верността си към Дон Кихот и към странстващото рицарство. „Може ли да се намери на този свят човек, който би дръзнал да каже и се закълне, че моят господар е луд?“ (II, 577). Така да вярва в Дон Кихот може само човек, който вярва и в неговите принципи, в принципите на странстващото рицарство. Към знаменития отговор, който Дон Кихот дава на своя оскърбител в замъка на херцога, и Санчо внася своя принос: „Щом този сеньор отрича да е имало и да има още в света странстващи рицари, какво чудно

тогава, че той не разбира нищо от това, което каза?“ (II, 321). Санчо не само вярва в странстващите рицари, той сам иска да бъде странстващ рицар и мисли, че може да се отплати на херцогинята само когато като странстващ рицар посвети в нейна служба всичките дни от живота си. А ако не може да бъде странстващ рицар, стига му това да бъде странстващ оръженосец — и той се гордее със своето положение. Когато след второто странстване на своя господар Санчо се връща в село и жена му го пита какви блага му е донесла службата, той ѝ отговаря, че най-приятното нещо на света е да си почитан оръженосец на рицар, който търси приключения, че хубаво нещо е да гониш щастието през планини, лесове и скали, в замъци или станноприемници!

Така еволюцията в двойствената природа на Санчо Панса постепенно довежда до гибелта на санчопансовщината и тържеството на донкихотщината. „По-добре врабче в ръката, отколкото орел в небесата.“ Не! „По-добре орел в небесата, отколкото врабче в ръката.“ И ние виждаме Санчо Панса да моли херцога да му даде кътче от небето. „Да благоволехте ваша милост, да ми дадете една малка частичка от небето, ако ще да бъде и половин левга, бих я приел с повече удоволствие от най-големия остров на света“ (II, 410). Той, Санчо Панса, „утилитаристът“, „хедонистът“ иска кътче от небето; от царството на орлите — защо му трябват врабчетата в ръката!

Тази вътрешна еволюция, чието далечно, но достатъчно основание е съгласието на Санчо Панса да стане оръженосец на Дон Кихот, навлиза в последната си фаза при губернаторството в „остров“ Баратария. Санчо Панса губернатор — това е реализирания Дон Кихот, Санчо Панса на острова — това е Дон Кихот в действие. Показателно е сравнението между съветите, които Дон Кихот дава на Санчо Панса преди заминаването му и онези действия и решения, които той осъществява там.

Дон Кихот съветва бъдещия губернатор: „Гордей се. . . със скромността на твоя произход и не се срамувай да казваш, че си селянин“ (II, 414). Още с пристигането си в острова, където го наричат „сеньор дон Санчо Панса“ новият губернатор прави следната декларация: „Запомнете, че нито аз, нито някой друг в моя род е бил някога дон. Казват ме просто Санчо Панса, Санчо се казваше баща ми, Санчо — и дядо ми, и всички бяха Пансовци без всякакви прибавка „дон“ или „доня“ (II, 440).

Дон Кихот съветва своя оръженосец: „Бъди като майка за добродетелите и — мачеха за пороците“ (II, 510). На острова Санчо проявява изключителна находчивост и връща ескудосите на собственика-им, изгонва зад пределите на острова безделника от игралния дом, забранява на продавачката на лешници да се явява две седмици на пазара, защото продава стари лешници, премахва препродавачите на хранителни продукти, предвижда смъртно наказание за този, който смеси виното с вода, намалява цената на обувките, определя размера на надниците на слугите.

Дон Кихот съветва бъдещия губернатор: „Ако някоя хубава жена дойде пред тебе да иска правосъдие, отклони погледа си от сълзите ѝ, не се вслушвай в риданията ѝ, а разгледай грижливо същността на молбата ѝ, ако не желаеш разумът ти да потъне в нейните сълзи, а добродетелта ти — в нейните въздишки“ (II, 415). Когато при Санчо идва една жена и се оплаква, че е изнасилена, губернаторът, след като решава делото ѝ със соломоновска мъдрост ѝ казва: „Ако бихте проявили, draga, в защита на вашето тяло половината само от смелостта и силата, които показате, за да задържите

тая кесия, силите на Херкулес не биха му стигнали да ви изнасили“ (II, 446).

Дон Кихот съветва бъдещия губернатор: „Ако някога жезълът на правосъдието се огъне в ръцете ти, нека това не става под бремето на даровете, а под тежестта на състраданието“ (II, 415). Когато Санчо трябва да реши един казус, при който еднакво тежат основанията за осъждането и оправдаването, той си спомня за наставлението на своя господар и издава оправдателна присъда, защото „винаги е по-похвално да направиш добро, отколкото зло“ (II, 508).

Осемте дни на Санчовото губернаторство показват какво значи да се мине през школата на Дон Кихот. Санчо, който толкова мечтаеше за пари, който дори искаше да продава негри, ако островът се окаже в Африка, напуска властта гладен и бит, без да е влязъл в джоба му ни един петак. „Кажете на моя сеньор, херцога, че гол се родих и гол оставам, ни губя, ни печеля, с други думи, без петак влязох в това губернаторство и без петак си отивам, макар че съвсем иначе постъпват губернаторите на други острови. Дръпнете се на страна и ми сторете път. . . “ (II, 531). Губернаторството на Санчо Панса завършва така както и всички странствувания на Дон Кихот, само с тази разлика, че сега Санчо Панса би могъл да замести своя господар. И скоро му се отдава такъв случай. Когато Самсон Караско побеждава Дон Кихот и рицарят трябва да се оттегли най-малко за една година в своето село, оръженосецът е този, който го подкрепя в бедата. Санчо окуражава Дон Кихот, Санчо поучава странствуващия рицар в духа на странствуващото рицарство. „На мъжествените сърца подобава, сеньор, да бъдат търпеливи в несретите, както и радостни в сполуките“ (II, 635). Сега вече в Испания и в света има двама души — Дон Кихот и Санчо Панса. . .

А когато светът се лишава от Дон Кихот, за да остане само добрият Алонсо Кихана, духът на Дон Кихот продължава да живее в Санчо Панса. Пред смъртното легло на Алонсо Добрия отново проговаря гласът на Дон Кихот: „Ах, господарю, не умирайте, ваша милост, а чуйте съвета ми и живеите още много години. Защото най-голямата лудост, която може да направи човек в този живот, е да се остави да умре ей тъй за нищо, без някой да го убие, без чужди ръце да му скъсят живота, а само от тъга. Хайде, не се измързелявайте, станете от леглото и елате да излезем на полето, облечени като овчари, както бяхме решили. Може би ще намерим зад някой шумак сеньора доня Дулсинея, отмагьосана, и тогава няма да има какво повече да желаем. А ако умирате от мъка, че са ви победили, хвърлете на мене вината и кажете, че сте паднали, защото не стегнах добре ремъка на седлото на Росинант. При това, ваша милост, знаете от рицарските книги, че е нещо обикновено един рицар да събори другия, а победеният днес ще бъде утре победител“ (II, 716).

Такава е единствената награда за самотника. След Дон Кихот остава Санчо Панса, а след него дойдоха и Фабрисо дел Донго, който за своята Дулсинея-Клелия завинаги се затвори зад стените на Пармския манастир, и Мишел Кретиен, който загина в борбата със земните зли сили и вълшебници, и княз Мишкин, който страдаше и търпеше обиди, защото беше толкова добър, и онзи малък щиглец, който за разлика и от кълвача и от цялата гора лъжеше в името на вярата и надеждата, защото така хубаво е да вярваш и да се надяваш. Дон Кихот е знаел, че принадлежи към тези, които „ще запечатат името си в храма на безсмъртието“. Но той едва ли е предвиждал колко безсмъртно може да бъде безсмъртието. . .